

Література

1. Вільчинська Т. Семантико-словотвірна характеристика оцінних назв осіб в українській мові. – Тернопіль: Мова, 1996. – 177 с.
2. Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. – К.: Основи, 1997. – 604 с.
3. Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. – К.: ЗАТ «Газета «Рада», 1997. – 848 с.
4. Космеда Т. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 350 с.
5. Соловій У. Оцінно-образна номінація у структурі художнього тексту (на матеріалі малої прози кін. XIX – поч. XX ст.). – Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника – Івано-Франківськ, 2003. – 22 с.

СПОСОБИ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО РОЗРОБЛЕННЯ ПОХІДНИХ ПРИЙМЕННИКІВ У СЛОВНИКОВІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В 11-ТИ ТОМАХ

© Ірина Мейзерська, 2008

Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 811.161.2'374

У статті проаналізовано способи лексикографічного розроблення прийменників прислівникового та іменникового походження, а також розглянуто проблему розмежування значень прийменника та твірної частини мови при граматичній омонімії.

Словник української мови в 11-ти томах (СУМ) став першим словником в українській лексикографії, де були детально розроблені й застосовані принципи моделювання та ілюстрування значення прийменника як частини мови. Як відомо, прийменники у цьому словнику розроблені, залежно від особливостей їх семантики та функцій, за двома основними критеріями, а саме за відмінками (формально-граматичний принцип) та за відношеннями (семантико-граматичний принцип). Детально ці принципи були описані Г.М.Гнатюк [3].

Словник української мови в 11-ти томах [8] став класичним джерелом, на яке орієнтується й сучасна лексикографія. Але аналіз реєстру та принципів розробки прийменників у ньому показав цілу низку особливостей, які слід узяти до уваги для подальшого удосконалення їх лексикографічної моделі.

Зокрема спостерігаємо деякі розбіжності у розмежуванні значень і функцій прийменника та прислівника (адже багато прийменників є похідними від прислівників). Аналіз вибірки таких одиниць зі словника показав наявність чотирьох моделей побудови словникової статті, що може свідчити про неусталеність прийменникової системи, яка в останні десятиліття зазнає бурхливого розвитку, та сумніви укладачів словника щодо точного окреслення їх значення як прислівникового чи прийменникового. Адже одиниці такого типу здатні виступати в обох значеннях, і проявляються вони в залежності від синтаксичного оточення. Розглянемо для унаочнення зазначені лексикографічні моделі.

1. Прийменник та прислівник подано як омоніми, тобто в окремих словникових статтях з відповідними номерними позначками. За цим принципом розроблено такі лексеми, як *зверх*, *зверху*, *здовж*, *мимо*, *поперед*, *попереду*, *пріч* та ін. Тлумачення має таку структуру:

ПОПЕРЕД¹ *присл.*

ПОПЕРЕД² *прійм. з род. в...*

2. Прийменник та прислівник подано як різні значення в структурі однієї словникової статті, тобто як багатозначне слово. В такому разі використовуються примітки *прійм.* (*близько*, *відносно*, *довкола* (*довкіл*), *кругом*, *навколо*, *оподалік*, *посередині*, *скрізь* (*діал.*), *спереду* та ін.) або (частіше) у *знач. прійм.* (*вище*, *відповідно*, *впродовж*, *вслід*, *всередині*, *збоку*, *назустріч*, *наперед*, *напередодні*, *наперекір*, *напереріз*, *наприкінці*, *напроти*, *насподі*, *недалеко*, *неподалік*, *нижче*, *обабіч*, *обіч*, *обіч*, *попліч*, *поряд*, *раніше*, *суспіль* та ін.). Структура словникової статті побудована таким чином: БЛИЗЬКО 1) *присл...*, 2) *прійм. з род. в...*; або ж ВИЩЕ 1-3: *присл.*, 4) у *знач. прійм. з род. в*. Саме ця модель є найпоширенішою у словнику.

3. Інколи функції прислівника та прийменника подано в межах одного значення через дві скісні риси як відтінок значення. Наприклад: НАПРИКІНЦІ *присл...* // у *знач. прійм. з род. в*; НАСУПРОТИ *присл...* // у *знач. прійм. з род. в*.

4. В окремих випадках прислівникове та прийменникове значення лексеми не розмежовуються взагалі, а просто подаються через кому. Наприклад: НАВКРУГ *присл., прійм.*; НАВКРУГИ *присл., прійм.*; ОКРУГИ *присл., прійм.*; ОПІСЛЯ *присл., прійм.*

Як бачимо, значення прислівника та прийменника розмежовуються по-різному: в одних випадках вони відокремлюються (моделі 1 та 2), а в інших – подаються лише як відтінок значення (модель 3), або ж взагалі не відокремлюються (модель 4). У зв'язку з цим виникає необхідність вироблення єдиних принципів розроблення словникових статей

прийменників різного походження. Прийменники прислівникового походження доцільно виділяти в окремий лексикографічний тип [1] і всюди відокремлювати від твірних прислівників. За О. О. Тараненком, «виділення формально тотожних лексичних одиниць як омонімів здійснюється завжди, коли між ними не відчувається семантичної близькості – незалежно від гетерогенного чи гомогенного їх походження» [9: 31]. Але у випадку з прийменниками прислівникового походження ми маємо справу з так званими граматичними омонімами, які розрізняються своїми особливостями функціонування, зберігаючи при цьому значну семантичну близькість. Тому для моделювання значення, функцій та правил вживання у мовленні, а також з метою уникнення змішування цих частин мови користувачами їх слід чітко розмежовувати.

У таких спірних випадках корисним є звернення до лексикографічної практики інших мов, зокрема російської. Так, у сімнадцятитомному словнику сучасної російської літературної мови [5], незважаючи на певну його непослідовність, використано цікавий спосіб оформлення словникової статті: спочатку наведено граматичні ремарки при реєстровому слові, а потім подано розробку кожного із цих значень. Такий спосіб дає змогу, з одного боку, не виходити за межі однієї словникової статті, а з іншого – цілком чітко і логічно розмежовувати значення, на самому початку статті даючи користувачеві інформацію про типи граматичних значень та можливу частинимовну належність слова. Наведемо приклад: *ВОКРУГ нареч. и предлог. 1. нареч. ... 2. предлог с род. пад.* Для цього слова первинним є значення прислівника, тому його подають першим. Але для деяких лексем у словнику основним є прийменникове значення. У таких випадках саме його виносять на перше місце: *СКВОЗЬ предлог и нареч. 1. предлог с вин. пад. ... 2. нареч.* Такий спосіб опрацювання прийменників досліджуваного типу використано і в новому 20-томному виданні Словника сучасної російської літературної мови [6], і в тлумачному Словнику російської мови в 4-х томах за редакцією А. П. Євгенєвої [4].

Щодо сучасних словників типу [7], то в них такі слова подано як омоніми і розроблено в окремих словникових статтях.

Іншу групу новостворених одиниць прийменникового типу іменникового походження становлять лексикалізовані у значенні прийменника відмінкові форми деяких іменників, такі як *типу, коштом, шляхом, ціною* та ін. Ці одиниці в аналізованому нами словнику зазвичай подаються у словниковій статті до відповідних іменників як сталі одиниці, виділені напівжирним шрифтом. Але в більшості випадків ці одиниці тлумачаться без вказівки на їх прийменникове значення, іншими словами, визнається їх наявність у мові, але

їх функціонування як прийменників здебільшого не відображається. При лексикографуванні таких одиниць спостерігаємо випадки їх неоднозначного тлумачення. Розглянемо дві однотипні у структурному та функціональному плані одиниці: *ціною* та *шляхом*. Згідно з прийнятою нами термінологією, їх слід відносити до одного лексикографічного типу і розробляти за єдиними принципами. Але першу одиницю (*ціною*) подано в словниковій статті до реєстрового іменника *ціна* і розроблено таким чином: ***ціною*** чого, якою (добути, добитися). Затративши, уживши щось або жертвуючи кимсь, чимсь, дістати бажане, отримати потрібне, без виділення прийменникового значення (хоча спосіб тлумачення виразно вказує на це), тоді як другу (*шляхом*) розроблено в окремій словниковій статті як прийменник, причому вона єдина з вищезазначених одиниць подана як прийменник. Ще кілька прийменників іменникового походження (типу *круг, округ, коло, кінець*) подано як омоніми до відповідних твірних іменників. До цієї ж групи слід віднести і деякі складені прийменники, утворені шляхом поєднання первинного прийменника та відмінкової форми іменника (*в результаті, у зв'язку, на зразок* тощо), які також не мають відповідної розробки у словнику.

На нашу думку, такі одиниці, з огляду на їх невелику кількість, найдоцільніше було б подавати як прийменники в окремих словникових статтях за певним виробленим стандартом або, якщо й подавати їх у межах словникової статті твірного слова, то обов'язково супроводжувати позначкою *прим.*, зазначати відмінок або відмінки, з якими вони вживаються та притаманні їм функції, що відсутні в аналізованому нами словнику.

У лексикографічній практиці відомі різні виходи з подібного становища, зокрема дублювання прийменникової одиниці шляхом її подання і в словниковій статті первинного прийменника, що входить до її складу, і як спеціального значення повнозначного реєстрового слова. Так, В.В.Веселитський у своїх коментарях до Великого російсько-чеського словника зазначає, що в ньому «заслугує на увагу подання ... складених прийменників, а також узагалі сполучень, що виконують у мові службові функції пов'язування», підкреслюючи при цьому, що «це питання зараз є одним з найменш розроблених» [2: 105]. Саме так у вищезазваному словнику розроблено складені прийменники типу *в течение, в зависимости от, в направлении, за исключением, во время*, що спочатку виділені окремими значеннями у статті відповідних прийменників (*в, за*), а потім продубльовані й у статтях реєстрових слів *течение, зависимость, направление* тощо [2: 105]. Такий підхід може бути продуктивним для реалізації антропоцентричного принципу побудови словника, оскільки: 1) зосереджує увагу користувача на

наявності та функціонуванні певної складеної приєменникової одиниці у мові; 2) дає користувачеві поняття про функціонування первинного приєменника як елемента складнішої приєменникової одиниці; 3) відзначає особливості сполучуваності повнозначного слова, його здатність функціонувати у сполуках із службовою функцією; 4) подає аналіз і розробку значення та функцій готової цілісної одиниці – складеного приєменника. Саме так реалізується комплексний функціональний підхід, що репрезентує лексику як цілісну систему взаємопов'язаних елементів.

Ще однією проблемою СУМа є те, що синоніми, або навіть діалектні варіанти приєменників чи одиниць, що виступають у значенні приєменника, не подано у відповідному значенні. Тобто словник не відображає їхньої функціонально-смыслової ідентичності, що виражається перш за все у вживанні з одними відмінками, вираженні тих самих відношень та спільній семантиці. Найчастіше ці одиниці відрізняються хіба що наявністю діалектного чи розмовного компонента і супроводжуються відповідними позначками (*діал.*, *розм.*). Так, лексема *навколо*, згідно зі словниковою статтею, має значення прислівника та приєменника, але такі її діалектні варіанти, як *надокола*, *навдокола*, *надоколо*, *наокіл*, *наоколо* подано лише як прислівники. Так само і реєстрове слово *навкруги* подане у словниковій статті як прислівник та приєменник, тоді як його варіанти *наокоз* та *наокоз* – лише як прислівники. Синоніми *назустріч* і *настрічу* мають спільну семантику, обидва здатні виступати у функції як прислівника, так і приєменника (у функції приєменника обидва потребують давального відмінка). Але для першого з них у словнику виділено і прислівникове, і приєменникове значення, а для другого, рідше вживаного, – лише прислівникове. Слово *обабіч* у словнику має дві функції: прислівника і приєменника (у знач. *прійм.*), тоді як його синонім *пообіч*, близький як за семантикою, так і за функціональними особливостями, виконує лише одну функцію – прислівникову. Випадки такої непослідовності не поодинокі в СУМі. Викликає питання і розробка лексеми *поодалік* (*поодаль*), яка подана у словнику лише як прислівник, але в ілюстрації до неї фігурує складений приєменник *поодаль від* (взагалі відсутній у словнику як одиниця): *Випрану сорочку (нейлонову) краще сушити на плічках, поодаль від джерела тепла.*

Проаналізований матеріал указує на необхідність детального вивчення та перегляду реєстру приєменників для їх класифікації за походженням, структурою, значенням, функціями та створення відповідних релевантних моделей лексикографічної розробки. Розглянувши моделі лексикографічної розробки приєменників прислівникового та іменникового походження та спираючись на лексикографічну практику інших словників, можемо стверджувати, що найдоцільнішим є розмежування різних значень лексеми

або у вигляді омонімів у різних словникових статтях (як у випадках з применниками іменникового походження, які меншою мірою зберігають семантичний зв'язок із твірним іменником), або ж у межах однієї словникової статті, але з чітким розмежуванням значень та функцій з метою уникнення їх сплутування.

Література

1. Апресян Ю.Д. Избранные труды: Интегральное описание языка и системная лексикография. – Т. 2. – М., 1995. – 767 с.
2. Веселитський В.В. Деякі прийоми подавання применників у великому російсько-чеському словнику // Лексикографічний бюлетень. – Вип. ІХ. – К., 1963. – С. 103–106.
3. Гнатюк Г.М. Про принципи розробки применників у Словнику української мови // Дослідження з лексикології та лексикографії. – К., 1965. – С.70–87.
4. Словарь русского языка: в 4-х т. / Гл. ред. А.П.Евгеньева. – М., 1981 – 1984.
5. Словарь современного русского литературного языка: В 17-ти т. – М., 1950 – 1965.
6. Словарь современного русского литературного языка: В 20-ти т. – Т.1. – М., 1991. – 864 с.
7. Словарь структурных слов русского языка. – М., 1997. – 420 с.
8. Словник української мови: В 11-ти т. – К., 1970 – 1980.
9. Тараненко О. О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання). – Київ–Кам'янець–Подільський, 1996. – 172 с.

ІДЕОГРАФІЧНИЙ СЛОВНИК МОВИ ПОЕТІВ-ШІСТДЕСЯТНИКІВ: КОНЦЕПЦІЯ, ПРИНЦИПИ УКЛАДАННЯ

© Уляна Міщук, 2008

Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І.Франка
УДК 811.161.2'374

У статті розглянуто основні аспекти теорії і практики створення словників мови окремих авторів, зокрема системно-типологічної організації авторських словників, питання доцільності укладання лексикографічних праць за принципом довідковості тощо. На основі контекстуального опрацювання творчості поетів-шістдесятників запропоновано модель ідеографічного словника.

Наприкінці ХХ – на поч. ХХІ ст. у лінгвістиці помітно зростає інтерес до вивчення мови письменників. Індивідуальні стилі поетів, прозаїків, драматургів стають об'єктами численних наукових досліджень.